

Софија Божић

УДК 323.1(=861)(497.5)“1918/1929”

Срби на простору Хрватске, Славоније и Далмације 1918–1929.

– Прилози за историју друштва –

Апстракт: У раду су изложени неки видови животног српског популације у Хрватској, Славонији и Далмацији, који се односе на њихова породичних односа, положаја жене, одевања, традиције, емиграције, вере, просвете и сл.

„Чим смо, долазећи од мора, или преко Хрватске и Босне, зашли у сиви крш и камењар Северне Далмације, у такозвану далматинску Загору,” – писао је 1934. године Мирко Королија – „ми смо добили импресију као да смо зашли у крај и царство оне мале Пепељуге из приче. Можда и у предео, где се је иста та прича о Пепељуги зачала, или где се она сваки дан изнова рађа. Јер, на концу, сва та Северна Далмација и није друго била и није друго данас, него једна лепа, здрава, паметна и бистра мала Пепељужица, чије збитије и срећа има да се развије”.¹ Овако је највећи српски песник из српске Далмације описивао свој и завичај великог броја својих сународника – као сироту, од свих заборављену и занемарену Пепељугу. И заиста, време у коме је писао Мирко Королија било је време у коме је српски народ на северозападним, рубним, подручјима српства био углавном препуштен самом себи, лишен систематске, организоване бриге југословенске државе о његовој добробити. Српско национално питање решено је уједињењем 1918. године – веровало се тада – те више не треба водити рачуна о посебним, српским националним интересима.² Северна Далмација – Королијино „Пепељугино царство”, Лика – „српска тврђава на северозападу”, и остали бивши војнокрајински простори и даље су били у великом цивилизацијском заостајању и чинило се да су најзаосталији крајеви ионако заостале Југославије.

А разлога за бригу о српским националним интересима на простору Хрватске, Славоније и Далмације и те како је било. Пре свега, самим тим што је реч о народу који је представљао део свеукупног српског

националног корпуса, и који је живео у нетолерантној средини, подстицаној од Римокатоличке цркве – у складу са начелом *Ecclesia militans*. Систематско превођење у унију и покатоличавање православних Срба трајао је вековима, мењајући етничку слику овог простора: будући да је религија била „вододелница нација”, национална свест је формирана на основу припадности Римокатоличкој (хрватска), односно Православној цркви (српска).

Упркос националној измешаности, могуће је дефинисати простор на коме су живели Срби у Хрватској, Славонији и Далмацији, и то на основу три параметра: бројност, континуитет и начин насељавања. Полазећи од тих параметара, тај простор било је подручје у коме су Срби имали апсолутну већину у националној структури укупног становништва (више од 50%), где су континуирано живели бар 10 генерација и где су ненасилно насељени у односу на припаднике других народа. Један део тако одређеног простора у Хрватској чиниле су територије на које су се Срби населили после доласка на Балканско полуострво (прво српско домицилно подручје), а други део простори које су ненасилно населили од XV до XVII века, тј. некадашња аустријска Војна крајина (друго српско домицилно подручје).³ Етнографска линија, дакле, српског простирања ишла је западним границама срезова Бенковац, Грачац, Удбина, Кореница, Слуњ, Војнић, Вргинмост, затим Глина, Петриња, Костајница, Новска и, даље, Пакрац, Дарувар, Грубишно Поље, Подравска Слатина. Разуме се да је и западније од те линије, у форми етнографских избочина и енклава, живело много Срба (као што је у оквиру српског етничког простора живело много Хрвата). Велики број Срба насељавао је, примера ради, срезове Госпић, Оточац, Огулин, Гарешница, Бјеловар, Вировитица и др.

Тако обележен простор је простор аутентичне културе српског народа.⁴

Своју етничку базу Срби су имали у „неразвијеним, мање плодним и теже доступним подручјима”:⁵ већина их је живела у руралним амбијентима. Село је било чврста упоришна тачка њиховог опстанка, позорница њиховог живота. Све до развојачења Војне крајине 1871.

³ Јован Илић Спасовски, „Политичко-географске карактеристике, значај и проблеми Балкана с посебним освртом на српски етнички простор”, *Историја* 20. века 1-2/1992, 97; Јован Илић, *Број и размештај Срба на територији авнојске Хрватске*, „Срби у Хрватској. Насељавање, број и територијални размештај”, Београд 1993, 27; исти, *Географски и геополитички положај Републике Српске Крајине*, „Република Српска Крајина”, Топуско-Книн-Београд 1996, 33–34.

⁴ Чедомир Вишњић, „Хрватска као културни простор Срба”, *Књижевне новине*, 1.X 1997, бр. 959, стр. 10.

⁵ *Исто*.

¹ Мирко Королија, *Изабрана дела*, Београд 1996, 483–484.

² Ђорђе Станковић, *Изазов нове историје* (2), Београд 1994, 97.

године Срби су ратовали у просеку сваке друге године, уз непрекидну стражарску службу на граници, бројне војне сукобе и мање окршаје.⁶ Од припајања Крајине банској Хрватској очекивали су брже укључивање у цивилизацијске токове. Интеграција тог „милитаризованог патријархалног друштва”⁷ у модерно грађанско друштво, међутим, текла је споро и тешко иако је излазак из крајишког статуса био основни предуслов развоја српског народа у Хрватској. Саобраћајне везе и даље су биле неразвијене, неписменост је била општа појава, а начин живота примитиван.⁸ Малобројна српска интелигенција чинила је колико је могла да помогне својим сународницима да почну да живе на начин достојан и примерен људским бићима и народу који иза себе има вековима стару културу и у сваком погледу блистав средњи век. Успех, наравно, није изостао, те су Срби у Хрватској пред Први светски рат имали своје институције (Српска банка, Привредник, Савез српских земљорадничких задруга, Матица српска у Дубровнику и др.) које су им помагале да, с једне стране, чувају своју националну индивидуалност, а с друге, да се просвете и да економски ојачају. Први светски рат је, међутим, зауставио успон српске заједнице: српске институције су затворене, новине и часописи забрањивани, а угледни Срби хапшени, затварани и убијани. Рат је донео нове мобилизације, нове поделе, нова страдања, болест и глад. Године 1917. и 1918. запамћене су по страшној суши и глади. Велику несрећу донела је и шпанска грозница – грип који је покосио немали део становништва.

Ни процес урбанизације војнокрајишког простора у 19. столећу није био довољно брз, те Срби нису створили „право градско средиште које би имало национална обележја и окупљало значајнији интелектуални круг.”⁹ Знатно више становништва српске народности живело је у гравитационим подручјима градова него у самим градовима. Ипак, Срби су већ од краја 19. века почели да емигрирају у урбана средишта. Тако је Загреб пред Први светски рат постао значајни економски и културни центар Срба, а у Приморју то је био Задар.

⁶ Када би напунио 45 година Крајишник би из војне службе одлазио у пензију. Он би тада добијао *victus et vestitus*, оно што се у тим крајевима звало *џемзија*. Она се састојала од 12 ока соли, 12 ока шећера, 12 ока петролеја, једног народног одела и пара опанака – све је то била *џемзија* за годину дана. Следеће године крајишник би добијао све то исто.

⁷ Drago Rokсандић, *Vojna Hrvatska: krajiško društvo u Francuskom Carstvu (1809–1813)*, I, Zagreb 1988, 11.

⁸ Као само једну појединост која илуструје сујеверје и предрасуде овог света можемо навести оно што помињу етнографи: српски сељаци на Кордуну, у другој половини 19. века, озбиљно су веровали како су Турци, дакле муслимани, људи који имају репове, и да због тога седе на карактеристичан начин; како, наиме, те своје дугачке репове не би нажуљали. В. Н. Беговић, *Животи Срба граничара*, Београд 1986, 242.

⁹ Чедомир Вишњић, *нав. дело*.

Према попису из 1921. године Срби у Хрватској и Славонији чинили су 24,1% укупног броја становника, а Срби у Далмацији више од 17%.¹⁰ У Далмацији Срба је било највише у областима на северозападу (Буковица, Книнска крајина, Равни котари), а у Хрватској и Славонији највише их је било на простору Кордуна и Баније (61,9%). У Лици пак, било је 56,3% Срба. Примера ради, у срезу Доњи Лапац (Лика) Срби су представљали апсолутну већину од 91,8%.¹¹ Такозваних урбаних Срба било је у свим већим хрватским градовима. Бројчано, највише их је било у средиштима Далмације – Книну (22.220), Кистањама (9.522), а затим у Загребу (9.293). Бројно стање Срба није битно промењено у наредној деценији. Међутим, знатно се повећао број Срба у Загребу, Осијеку и Карловцу, док се у локалним центрима њихов број мењао готово симболично. Разлог је, свакако, успорени развој тих места, што их није чинило привлачним за околно сеоско становништво.¹²

У годинама после Првог светског рата начин живота српског народа у Хрватској није битно промењен: оно што показују нова истраживања о Србима у „Златној долини”, наиме да се готово ништа „у њиховом свакодневном животу није помакло са места у односу на Монархију”¹³ важило је и за остале крајеве насељене српском популацијом. Куће су и даље грађене од материјала који се налазио у природном окружењу, најчешће од дрвета и камена. Оне су биле врло скромне, без икаквог комфора и санитарних уређаја, опскрбљене само најнужнијим покућством. Споро су се развијале индустрија и трговина, а српска сеоска подручја била су слабо повезана са урбаним регионима. Начин одевања у руралним срединама углавном је остао исти: народна ношња није узмицала пред грађанском одећом (осим у селима која су се налазила ближе градским центрима), и то је сведочило о спором укључивању српског етничког простора у Хрватској у савремене цивилизацијске токове. У Славонији мушкарци су носили широке беле панталоне („гаће”) и кошуље, допуњене, у свечаним приликама, разнобојним прслуцима. Око струка су стављали шарене појасеве („тканице”), на главу шешире, а на ногама су имали опанке. Имућнији сељаци обували су чизме, а сиромашни су лети често ишли боси. Ципеле нису биле у употреби. Од зимске хладноће мушкарце су штитили кожуси и шубаре. Женска одећа била је слојевита и живописна. Састојала се од доње сукње преко које су ношене тзв. „скуте”, украшене при дну разним везаним мотивима и допуњене

¹⁰ *Прелиминарни резултати пописа становништва у Краљевини Срба, Хрватина и Словенаца 31. јануара 1921. године*, Сарајево 1924, XIX.

¹¹ Јован Илић, *Број и размештај Срба...*, 52.

¹² У Петрињи је, на пример, број Срба повећан само за 48, Копривници за 5, Пожеги за 8. Јован Илић, *Број и размештај Срба...*, 58.

¹³ Ђорђе Станковић, *нав. дело*, 28.

прегачом. Горњи део ношње чиниле су блузе широких рукава и, у зимско доба, кожуси слични мушким. На ногама жене су носиле доколенице и опанке, а на главама мараме, тзв. „подвезе”. Само су девојке ишле гологлаве. После Првог светског рата нестало је обичај да се жене за време жалости, великог поста, исповедања и причести облаче у бело; уместо тога, у таквим приликама почеле су да носе црнину. На великим народним свечаностима девојке и млађе жене су се улепшавале и украшавале дукатима које су носиле око врата. Оне најбогатије носиле су дукате и у ушима, уместо минђушама. Ношњу су шиле и ткале жене од домаћих вунених, ланених и памучних тканина. Само су шешире и кожухе куповали код локалних занатлија.¹⁴

Породица је и даље била чувар патријархалног начина живота. Када читамо биографије Срба рођених двадесетих година 20. века, упада у очи чињеница да су сви имали више браће и сестара. Многочлана породица није била реткост већ – правило. „Цео свет насели, а себе не расели”, говорило се за Лику, где су брачни парови имали у просеку шесторо деце. Породице са двоје деце биле су реткост, а с једним дететом, или без деце, изузеци. Мушкарац – супруг и отац, био је глава породице, старешина који се налази на врху породичне пирамиде. Жена је представљала радну снагу која је много доприносила функционисању домаћинства. Напоран рад који је жену очекивао после удаје утицао је на то да су се младићи често женили нешто старијим, физички јачим и издржљивијим девојкама. Док је мушкарац водио послове и одлучивао у име целе породице, жена је највише времена проводила у кући, бавећи се домаћинством и васпитавајући децу. Као и њихове мајке и баке, девојчице су већ од малих ногу увођене у „женске послове”. Главна обавеза било им је чување ситне стоке (козе, овце, свиње), а мајке су их училе ручном раду (плетењу, везењу, хеклању, шивењу). Кишне и зимске дане проводиле су спремајући девојачко рухо, годинама предано пунећи своје шкриње одећом, пешкирима, столњацима и другим предметима које ће, једног дана, понети у свој нови дом. Од младости па све до заласка у позне године, на женама је био сав терет породичног живота. Оне су за све укућане припремале храну, одржавале кућу, ткале, плеле, обављале пољске радове заједно са мушкарцима, чувале стоку, прале рубље, рађале и подизале децу. Радни дан сеоске жене у српским селима Хрватске трајао је од ране зоре до дубоко у ноћ.¹⁵ Само захваљујући

¹⁴ Славица Гароња, „Грађа за живот и обичај Срба у Малој Влашкој (Каменски крај, Западна Славонија)”, *Зборник о Србима у Хрватској* 3, Београд 1995, 445–449.

¹⁵ Исто, 443–445; Gojko Nikoliš, Kotljen, stablo, pavetina. Мемоари, Zagreb 1981, 29. На сличан начин жене су живеле у 19. веку. Сећање Адама Прибићевића је занимљив илустративан пример: „Мати је у раду терала даље од оца. Она је била вихор у раду, навијен строј, као неки перпетум мобиле од меса и кости. Радила је у немогућем трку и журији, као у неком махнитом бесу, с надљудском издржљивошћу. У целом свом животу нисам наишао

снажној физичкој конституцији жене су успевале да поднесу све напоре, па и да доживе дубоку старост.

Започињању породичног живота није увек претходило склапање брака. Осим сиромаштва и немогућности да се поднесе терет издатака око свадбе (а венчање је, према српским обичајима, подразумевало и свечано обележавање тог великог дана са рођацима и пријатељима), сачувана документација указује и на друге разлоге живота у конкубинату: „конкубинар има живу венчану супругу”, „конкубина има живог законитог мужа”, затим „немар”, „старост”, „недоказана смрт супруга који је нестало у рату”, „он(она) нема законом предвиђен број година”, „он(она) је католичкиња”, „сродство”, „мушкарац је странац (Рус), па нема потребних докумената” и сл. Увид у званичну документацију црквених власти показује да није било готово ниједне парохије Српске православне цркве у Хрватској без дивљих бракова. И показује да је главни разлог живота у ванбрачним заједницама најчешће било – браколомство. Наиме, већина невенчаних супружника напустила је законитог брачног партнера и с неком другом особом започела нови живот. Број парова који се није венчавао из других, поменутих, разлога, био је много мањи. Црква је, са своје стране, предузимала оно што је било у њеној моћи, настојећи да искорени ову немилу појаву. Надлежни пароси су саветовали и позивали невенчане парове да склопе свету тајну брака, држали проповеди у цркви, строго опомињали, па чак и претили тужбом. У неким парохијама свештеник „ништа није предузимао јер су прилике такве да не би имао успеха”. Понекад су се пароси уздржавали од предузимања било каквих мера, јер су локални политичари злоупотребљавали приватне проблеме својих суграђана да би поспешили своју политичку каријеру. Свештеницима је то доносило велике невоље: политичари су „својим политичким интригама чинили и завађали свештеника са парохијанима и тиме му правили неприлике и несносан положај у парохији”. У неким случајевима сви напори свештеника да приволе невенчане парове да ступе у законити брак нису давали резултате. Примера ради, у пожешкој парохији су 1921. године била 22 дивља брака. „Сви ови призивани су неколико пута и писмено и усмено савјетовани да уреде своје одношаје но сваки покушај остао је без резултата.”¹⁶

За Србе у Хрватској и даље је све текло по устаљеним, неписаним нормама. Наслеђе препрека испољавало се у одржавању старих обичаја који су имали снагу закона. Обичаји су одређивали начин живота и начин

на створење у том њој равно. Њени дани рада нису се мерили са 8–10 сати, већ су редовно достигали до 16, а некад прелазили и 20. За њу нису постојали појмови: нећу, или не могу.” Адам Прибићевић, *Од ђосјодина до сељака*, Загреб 1996, 13.

¹⁶ АЈ-69-148-227.

мишљења, чувајући етнички идентитет српске заједнице. Косовски мит био је саставни део колективног идентитета Срба. У Хрватској, српска деца су и даље читала *Бој на Косову*, дивила се јунаштву својих предака и туговала због погибије Милоша Обилића, војводе Топлице и Косанчић Ивана,¹⁷ а времешни људи су, као у прохујалим временима, уз гусле певали о српској историји.¹⁸ Народна песма чула се, како је забележено, свугде: „на њиви, на путу и у колу.”¹⁹ Традиционална свест је, тако, обједињавала садашње и прошло, одржавала равнотежу између модерног и архаичног. Током лета 1921. године учитељ и народни гуслар Петар Перуновић путовао је по Далмацији држећи предавања и певајући народну поезију. Тих дана обишао је Далматинско Косово, Бенковац, Биовичино Село, манастир Крку, Кистање, Скрадин, Ђеврске, Книн и друга места. Свуда је дочекиван срдечно, а његови наступи били су веома посећени. Извештавајући Министарство, Перуновић је забележио да је на својим наступима изазивао „пуно суза” и бескрајних аплауза.²⁰ Народна поезија је с несмањеном снагом будила најдубље емоције.

Једно од основних и уистину егзистенцијалних питања српског сељаштва у Хрватској било је питање исхране. „Глад је била вјечит сапутник мог села”, сећао се један савременик, рођен у највећем сеоском насељу на Кордуну, Сјеничаку.²¹ Исхрана је зависила како од климе и тла тако и од начина привређивања, навика и традиција. И у првим послератним годинама земља је обрађивана на примитиван начин. Механизација и агротехничке мере у пољопривреди нису примењиване. У Сјеничаку се, на пример, прва моторна вршалица појавила тек 1927. године.²²

У здравственом погледу српски крајеви у Хрватској имали су сва обележја заосталог подручја: порођаји без лекара, висока смртност новорођене деце, авитаминоза, цревне и паразитарне болести и др. Разне болести проузроковао је и нехигијенски начин живота. Савременици су запажали да у кућама „станује са чељађу домаћа стока”²³ што је, наравно, угрожавало здравље, нарочито најмлађих. Уместо из тањира, цела породица јела је из једне једине, земљане или дрвене, посуде. Ни кречење кућа због хигијенских и здравствених разлога није било уобичајено.

¹⁷ Gojko Nikoliš, *Zapisi pod pritiskom*, Beograd 1988, 78.

¹⁸ Станко Опачић-Ђаница, *Србин у Хрватској: казивања кордунашког сељака, рајиника, министра, осуђеника...*, Београд 1989, 16.

¹⁹ АЈ-66-2300-2166. Извештај о раду Петра Перуновића народног гуслара и учитеља за месеце јул и август 1921. по северној Далмацији у I и II зони. Исто тако, народна поезија негована је и у добростојећим грађанским породицама. О томе видети: Дејан Медаковић, *Ефемерис II: Хроника једне породице*, Београд 1991, 48.

²⁰ АЈ-66-2300-2166. Извештај о раду Петра Перуновића...

²¹ G. Nikoliš, *Korijen, stablo, povetina*, 11.

²² Mile Mrkalj, *Sjениčак kronika kordunaškog sela*, Karlovac 1980, 274.

²³ АЈ-66-2300-2166. Извештај о раду Петра Перуновића...

Један од највећих проблема био је – алкохолизам. Пијачним данима, када је сеоски свет одлазио у оближње варошице да продаје и купује робу, кафане, обично прљаве и неугледне, биле су пуне. Ту су, уз пиће, вођени пословни разговори и „бистрила” се политика. И у селима, кафана је, на жалост, најчешће била средиште друштвеног живота. Склоност алкохолу, природно, нарочито је била раширена у областима у којима су успевале културе од којих су се добијала алкохолна пића – у Далмацији, Славонији, Банији. Представници српске интелигенције из Хрватске саветовали су народ да више ради уместо што се „од друга времена” опија по крчмама и уништава здравље.²⁴

Због лоше саобраћајне инфраструктуре покретљивост становништва није била велика. Највећи део житеља са села ретко је напуштао своја родна места, са изузетком оних који су, вођени идејом о бољем животу, одлазили у иностранство, затим ђака који су ишли на школовање и трговаца, који су се, по природи посла, више кретали. Дубоко уврежено мишљење да је „град зло” и да „све зло долази од града” успоравало је напредак српског села. Ипак, увек је било оних који су чезнули за променом, које је неки унутрашњи глас позивао да се не препусте сеоској чамотињи. Пре свега, међу младима. Посматрајући са својих брда треперење електричних светиљки у оближњим градовима, сеоски дечаки су маштали о бекству далеко од својих домова: „Ех, да ми је поћи у какав занат, да ми је отићи куд било у свијет...” – вајкали су се они.²⁵ Природна жеља сваког људског бића за лепшим и смисленијим животом мешала се с младалачком чежњом за откривањем непознатог, за авантурама.

Неким је, нарочито захваљујући „Привреднику” (чије је деловање обновљено са завршетком Првог светског рата), заиста и пошло за руком да се отисну у свет.²⁶

Свако, ма и најмање растојање, у данашњим размерама симболично, у оно време изгледало је готово непремостиво. Млади људи који су одлазили на школовање у најближе урбане центре, у највећем броју случајева посећивали су своје родитеље само два пута годишње, за време великих празника Божића и Ускрса. Нимало необично ако се има у виду да је, на пример, Доњи Лапац (срез са апсолутном већином више од 90% српског становништва), године 1925. био удаљен око 50 км од најближе

²⁴ *Српско коло, календар*, Загреб 1919, 71.

²⁵ Gojko Nikoliš, *Zapisi pod pritiskom*, 73.

²⁶ Према истраживањима Мире Колар-Димитријевић у времену од 1919. до 1922. године са подручја Двора је упућено 35 дечака на изучавање различитих заната широм Краљевине СХС, а у периоду од 1923. до 1929. још 316 деце. Највећи број ових „привредникових” питомаца узели су за шегрте занатлије и трговци из Војводине и Срема. Мира Колар-Димитријевић, „Српско друштво „Привредник” и оспособљавање дјече дворског котара у занатству, трговини и угоститељству 1897–1941. године”, *Двор на Уни од прасловенског доба до наших дана, књига I*, Двор на Уни 1991, 260.

железничке станице. А већ приликом аудијенције 1921. године депутација на челу с трговцем Симом Торбицом молила је краља, Николу Пашића и Светозара Прибићевића за помоћ том крају.²⁷ Ипак, доњолапачки срез је и даље остао чак и без телефонске линије, тако да је био потпуно одсечен од света. О неким другим тековинама модерне цивилизације, на пример о електричном или бар гасном осветљењу, такође није било ни говора. Слично је било, наравно, и у осталим српским крајевима.

Због тешког живота, сиромаштва и заосталости, многи Срби су одлазили у економску емиграцију у стране земље. Емигрирати, како би рекао Крлежа у једној својој песми,²⁸ дуго је била једина извесност оба народа са овог географског простора. Тако се године 1921. из Хрватске и Славоније иселило 689 Срба, из Далмације 58;²⁹ године 1928, пак, 1.133 Срба из Хрватске и Славоније, а из Далмације 115.³⁰ Сиромаштво није било једини разлог напуштања отаџбине. У далеки свет водили су их и немир, амбиције, природна људска жеља за бекством из скучене средине, вероватно и наслеђени дух предака ратника који су велики део живота војевали широм Европе. Често су се селили управо имућнији сељаци, како би, после повратка, куповали још земље и, поправљајући своје материјално стање, стекли већи углед у својој околини. Само су имућнији сељаци и могли да плате нимало јефтине карте за пут у иностранство.³¹ Чезнући за завичајем, појединци су се и враћали, а посебно крајем двадесетих година, када је свет захватила велика економска криза. Повратници из емиграције долазили су из једног другачијег, лепшег света, у коме су попримили нове навике и обичаје, и за своје сународнике постали готово туђинци. Вишегодишње одсуствовање учинило је своје: у родно село враћали су се људи другачијег изгледа и понашања. За своју средину, која је вековима живела по устаљеном обрасцу, представљали су праву атракцију. То су били људи који су, заборавивши матерњи језик, говорили неправилним енглеским и препознавали се по грађанском оделу. Једни су се опредељивали за шешир и кравату, други за фармерке и чизме. Носили су џепне сатове, а њихове осмехе красио је неизоставни златни

²⁷ АЈ-65-992-1836. Извештај Симе Торбице Министарству трговине и индустрије, 1926. године.

²⁸ М. Крлежа, *Баладе Пејтрице Керемџуха*, Сарајево 1973, 118 (песма „Планетаријом“).

²⁹ АЈ-14-36-112. Исказ о целокупној статистици исељавања из краљевине Срба, Хрвата и Словенаца у години 1921.

³⁰ Исто, Исказ о статистици прекоморског исељавања из Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца у години 1928.

³¹ Stevo Tomić, „Društveno-ekonomske i političke prilike između dva svjetska rata, razvoj radničkog pokreta i KPJ na području kotara Vojnić“, *Kotar Vojnić u narodnooslobodilačkom ratu i socijalističkoj revoluciji*, Karlovac 1989, 75–76.

зуб – знак лошег укуса и жеље за престижем, за показивањем свог војног успеха.³² Међу њима је било и много разочараних, изнемоглих и оронулих.³³ Муком стечену уштеђевину повратници су трошили на уређење куће, градњу стаја и сл. Стаје од тврдог материјала, окречене и са прозорима које су бивши печалбари подизали по узору на оно што су видели у свету, биле су нешто што је по селима изазивало запрепашћење и недоумицу.

Свакодневни устаљени ритам живота прекидан је само у време великих празника. Прослављање верских и других празника, била је прилика за окупљање народа, за сусрете са пријатељима, упознавање младих, уговарање послова, али и за бурне расправе, па и физичке обрачуне. Силовита граничарска природа, суровост живота лишеног радости, примитивизам и непросвећеност, недовољно верско образовање, живот у који су споро и тешко продирале тековине цивилизације и модерног света, непостојање организованог друштвеног живота у виду игранки или спорта, а дубока људска потреба за променом, за дешавањем, за разбијањем монотоније свакодневице – све је то утицало на претварање сеоских окупљања у обичне туче с великим бројем лакше и теже озлеђених: „Расправе се воде у почетку мирно, као ’ником ништа’, као ’људи смо’, па се то мало-помало све више закухава и подјарује да би се, на крају збора, завршило крвавом тучом.”³⁴

За разлику од сеоског становништва, танак слој српског грађанства живео је много лагодније. Домови грађана били су опремљени савременим покућством, вредним предметима и богатим библиотекама; грађани су проводили лета на својим имањима, лечили се у чувеним бањама и путовали по Европи, а децу су им подучавали приватни учитељи.³⁵ Ипак, није их напуштало сећање на порекло, на „лички крш” из кога су потекли. Милан и Адам Прибићевић су у том погледу самосвојан пример: школовани и образовани (официр и правник), одрекли су се привилегија грађанског живота и, дошавши са села, селу су се и вратили.³⁶

Свесни заосталости свог народа, и чињенице да се, са ослонцем само на државну иницијативу, још дуго неће ништа променити на боље (будући да држава, тек изашла из великог светског рата, слабих финансијских могућности, са областима у којима је током рата уништена комплетна инфраструктура, није разуме се, била у стању, да за унапређивање

³² Dane Rajčević, *Monografija Divosela 1527–1945*, Gospić 1990, 28.

³³ Мито Димитријевски, „Удбина између два рата”, *Кошар Кореница и кошар Удбина у народноослободилачком рату и социјалистичкој изградњи*, Карловац 1979, 80.

³⁴ Gojko Nikoliš, Korijen, stablo, pavetina, 19.

³⁵ Начин живота српског грађанства описан је у успоменама Дејана Медаковића *Ефемерис I. Хроника једне њородице*, Београд 1990 (и друга издања).

³⁶ Видети мемоарска дела Адама Прибићевића: *Од њосіодина до сељака и Мој животи*, Загреб 1996.

западних српских крајева уложи онолико средстава колико је требало), припадници напреднијег, грађанског дела српске популације наставили су са радом који су започели крајем 19. века оснивањем „Привредника”, земљорадничких задруга и других установа: 1922. године Савез српских земљорадничких задруга у Загребу одредио је суму од два милиона круна за помагање села и сељаштва Баније, Лике и Крбаве;³⁷ две године раније, 1920, основано је Просветно друштво за Банију под председништвом учитеља из Вргинмоста Јоце Орешчанина, и са задатком да подиже културни и образовни ниво житеља овог подручја.³⁸

Какве су биле улоге, снага и моћ Православне цркве у Хрватској после уједињења? За време власти Хабзбурговаца црква је била институција која је чувала српску националну свест. Верска осећања народа, међутим, временом су слабила; то се осећало нарочито после уједињења. У извештајима свештених лица можемо да прочитамо следеће запажање: „И прије овог свјетског рата, најалост, опазити је било једну немилу појаву, да је наш народ у овом крају почео постајати равнодушан према својој вјери, а после овог рата и још јаче. То се најбоље опажа, што народ врло слабо посјећује своје цркве. [...] Осим школске дјеце што морају, одраслог је свијета при богослужењу врло мало или тачније ни мало.”³⁹

Битно обележје српске популације са хрватских простора била је – непросвећеност. Још од хабзбуршких времена аналфabetизам међу Србима је био правило, а познавање слова изузетак; школе су, пак, биле малобројне и неравномерно распоређене.⁴⁰ Стога је у нову југословенску државу кнински срез, на пример, ушао са свега 21 основном школом, а бенковачки са 29, док су у исто време приморски срезови – сплитски и задарски, имали чак по 60 школа.⁴¹ По броју неписмених, којих је 1921. године у Хрватској, Славонији и Међумурју било 32,15%, а у Далмацији 49,48%,⁴² предњачили су крајеви с већинским српским становништвом. Табела показује број писменог и неписменог становништва 1931. године у најзаосталијим крајевима Хрватске – Лици и Горском котару (узимајући

³⁷ „Српски задружар”, задружарски календар за њосију 1923, Загреб 1922, 17–22.

³⁸ А., „Просветна организација за Банију”, Српско коло, Загреб, 27.11.1919, бр. 41, 3.

³⁹ АЈ-74-359-540/463 Молба свештеника Милоша Добрића и учитеља Ђуре Добрића, Стрмица (кнински срез) 25.11.1931.

⁴⁰ Истраживања показују да је у Хрватској и Славонији почетком 20. века било око 70% неписмених Срба, и да је један од разлога таквог стања било нередовно похађање школа. Василије Крестић, *Историја Срба у Хрватској и Славонији 1848–1914*, Београд 1991, 380–381.

⁴¹ *Алманах Краљевине Срба, Хрватина и Словенаца I*, Загреб 1921–1922, II – 115.

⁴² Љубодраг Димић, *Културна историја Краљевине Југославије 1918–1941*, I, Београд 1996, 44.

у обзир оне срезове у којима је било више од 10% Срба у односу на укупан број становника).⁴³

срез	број Срба	процент Срба	број писмених	процент писмених	број неписмених	процент неписмених
Бриње	4740	29,7	5059	48,4	5395	51,6
Доњи Лапац	15047	90,9	4028	36,9	6894	63,1
Госпић	16611	48,8	12138	53,0	10764	47,0
Грачац	19818	71,7	6584	36,2	11605	63,8
Кореница	12046	83,2	3903	40,0	5853	60,0
Огулин	22516	47,7	17890	55,7	14210	44,3
Оточац	16075	47,7	11752	50,3	11604	49,7
Перушић	3234	16,4	5280	40,3	7816	59,7
Удбина	8897	74,3	2783	35,7	5020	64,3
Врбовско	2859	16,6	8909	74,7	3016	25,3

Запажа се, дакле, да је у сваком од четири среза са српском већином (Доњи Лапац, Грачац, Кореница, Удбина) било више од 60% неписмених. Од шест срезова са хрватском већином само је у два (Бриње и Перушић) било више од половине неписменог становништва, док је у четири преостала среза (Госпић, Огулин, Оточац, Врбовско) број писмених био већи од броја неписмених. Према томе, и после више од десет година живљења у југословенској држави, срезови са српском већином и даље су имали, по правилу, већи број неписменог него писменог становништва, док је у крајевима са хрватском већином било обрнуто. Исто тако, српска села су стално заостајала по броју основних школа за хрватским. Упркос томе, хрватски политичари су тенденциозно и злонамерно, истицали, да се на пољу просвете и културе приоритет даје свему што има српски предзнак, да је Хрватска запостављена и ускраћена. С друге стране, истраживања показује да „о експлоатацији Хрватске, када је у питању финансирање културе и просвете, није било ни речи”,⁴⁴ већ да је, напротив, гушена просвета и култура српског, а не хрватског народа.

Срби су се жалили на недовољан број школа, али и на мали број учитеља српске националности. У срезу Грачац, на пример, било је 1928. године, од 28 наставника средњих школа, 14 Срба и 14 Хрвата.⁴⁵ Дакле, удео Срба у наставничком кадру био је 50% иако је, према попису из 1921, у том срезу живела већина од 72,8% Срба, односно већина од 71,7% према попису из 1931. У госпићком срезу, пак, 1927. године била су укупно 54 наставника, од тога 34 Хрвата и 19 Срба.⁴⁶ Пошто је у том срезу

⁴³ Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. марта 1931. године, књига II, присутно становништво по вероисповести; *истио*, књига III, присутно становништво по писмености и старости, Београд 1938.

⁴⁴ Љубодраг Димић, *нав. дело*, 167.

⁴⁵ АЈ-66-1577-1693 Наставници котара Грачац 26.11.1928.

⁴⁶ АЈ-66-1573-1691 Надзорнички извештај среза госпићког 1926/7.

било 48,7%, односно 48,8% Срба, њихов удео у наставничком кадру био је мањи него у укупном броју становника.

Посебан проблем представљале су и школске зграде у српским селима, у највећем броју случајева грађене још у хабзбуршким временима, руиниране, запуштене, далеко од хигијенских стандарда. Најчешће су изгледале као школа у Сјеничаку на Кордуну, родном месту Саве Мркаља, претече Вука Караџића. Према сећањима њених ђака, то је била „брвнара, стара око двеста година, са две учионице у којима су пећи више димиле него грејале, чији кров беше од шиндре, сав расушен и најезен од сунца, кише и ветрова, па је у зимске дане киша цурила кроз кров, па кроз таваницу тако да смо морали расклапати кишобране над клупама”.⁴⁷

На основу свега реченог, можемо извести више закључака о српском друштву у Хрватској после стварања југословенске државе. Пре свега, битно је да су крајеви Хрватске насељени српском већином у заједницу јужнословенских народа ушли неразвијени, без одговарајуће саобраћајне инфраструктуре, без потребног броја школа, са малобројним грађанством. Такво наслеђе било је тешко превазићи, нарочито када се има у виду да је Краљевина СХС била сиромашна држава пред којом је био захтев обнављања крајева тешко пострадалих током Првог светског рата. Увиђајући проблеме, припадници грађанског дела српске популације у Хрватској често су преузимали иницијативу – обнављање „Привредника” и оснивање других институција, те улагање финансијских средстава у бивше војнокрајшкe просторе само су неки од видова помоћи коју је пружала српска елита, доприносећи постепеном преображавању српског друштва у Хрватској. Ипак, народ који је чекао „да своје обиље сажете снаге и своју неисцрпну виталност упрегне у једну вишу и достојнију примјену”,⁴⁸ у ствари је и даље живео у складу с древним обичајима. Традиционални образац живљења било је, уистину, тешко превазићи.

Summary

Sofija Božić

Serbs in the territory of Croatia, Slavonia and Dalmatia 1918–1929

In 1921 Serbs accounted for 24.1% of the total population in Croatia and Slavonia, and for 17% in Dalmatia. Without their proper urban center, they mostly inhabited rural areas, poorly connected with urban regions. They lived in modest houses, in patriarchal way, in large, poor families and in poor sanitary and health conditions. Due to insufficient number of primary schools and their disproportionate distribution, the illiterate as a rule outnumbered the literate population in districts with Serb majority. The Yugoslav state, just out of the Great War, with poor financial capacity, was unable to invest in the progress of these areas as much resources as it was needed.

⁴⁷ Gojko Nikoliš, *Zapisi pod prismotrom*, 122.

⁴⁸ Владан Десница, „Мирко Королија и његов крај”, *Магазин сјеверне Далмације*, бр. 2, 1935.

Петар Дражишић

ЕНГЛЕСКО-АМЕРИЧКО-ЈУГОСЛОВЕНСКИ КЛУБ У БЕОГРАДУ (1930–1941)

Апстракт: У чланку је дао преглед активности једног од најзначајних англофилских удружења у Краљевини Југославији. Анализира се улога Енглеско-америчко-југословенског клуба у ширењу англосаксонског културног утицаја у Краљевини Југославији.

Једну од одлика југословенско-британских односа двадесетих година представљало је и оскудно постојање англосаксонске културе у Краљевини СХС. Узроке те појаве треба тражити како у недостатку организоване британске и америчке културне пропаганде тако и у недовољној заинтересованости домаће јавности за елементе англосаксонске културе. Тако је, на пример, број књига на енглеском језику прочитаних у Народној библиотеци 1928. године био вишеструко мањи у односу на наслове на осталим страним језицима (173 књиге на енглеском, наспрам 3.740 на немачком, 1.646 на француском, 634 на руском и 301 на италијанском језику).¹ Годину дана касније, британски посланик у Београду Невил Хендерсон је констатовао да се у Југославији „слабо зна и учи енглески језик”.²

Тридесетих се година појачава англосаксонски културни утицај у Југославији. Британска културна пропаганда, коју је од 1935. године организовао Британски савет, интензивирала је своје деловање. Англофилским удружењима делила се материјална помоћ, уводили су се различити облици стипендирања југословенских студената, библиотекама су се поклањале књиге и часописи, а радио-станицама грамофонске плоче. Представници британског посланства вршили су притисак на Министарство просвете да се енглески језик уведе у наставне програме гимназија.³

Осим Британског савета, незаобилазан фактор ширења англосаксонске културе у Краљевини Југославији била су југословенска англофилска друштва. Енглеско-југословенски клуб основан је 1924. године

¹ Пеђа Ј. Марковић, *Београд и Европа*, Београд 1992, стр. 202.

² Љубодраг Димић, *Културна политика Краљевине Југославије 1918–1941*, III, Београд 1997, стр. 206.

³ Исто, стр. 209–211.